

Історична географія й регіоназнавство: наступність і взаємодія

Констатація складного діалектичного зв'язку між тенденцією до інтеграції наук і одночасним процесом їх диференціації належить сьогодні до аксіом наукознавства. А проте ще 30–40 років тому лише окремі вчені здатні були передбачити всеохопність і довготривалість дії цих двох тенденцій. На матеріалі історичної науки це блискуче робив талановитий аналітик і знавець джерел Ф.П.Шевченко. Розглядаючи історичну науку як цілісну систему, в якій «кожна парость має своє місце», він ясно бачив: об'єктивний розвиток історичних досліджень веде до виникнення «на стиках наук» нових наукових напрямів, як і до перетворення окремих спеціальних історичних дисциплін у самостійні галузі наукового знання. Історичні події відбуваються у часі і просторі, а, отже, неабиякі перспективи відкриваються перед історичною хронологією й історичною географією. Остання, вважав вчений, перебуває на шляху виділення із масиву спеціальних історичних дисциплін і дасть кращі результати, якщо спиратиметься на дані природничих та точних наук¹. Зауважимо: це писалося у 1970 р., коли методологічні проблеми історичного знання в СРСР перебували на маргінесі наукових зацікавлень.

За третину століття, що відтоді минула, в системі історичної науки сталося чимало обнадійливих змін. Історична географія сьогодні існує у вигляді трьох напрямів – історичного, географічного та комплексного синтезуючого. Своє головне завдання вона бачить у тому, щоб представити географічну характеристику території (регіону) на певному історичному етапі, у тісному взаємозв'язку із розвитком суспільства. Ідентифікація місцезнаходження поселень, комунікацій, топографія міст і сіл, історія економічної діяльності і природокористування, природно-антропогенний розвиток ландшафтів, взаємодія природних, соціальних і економічних процесів на певній території – це лише деякі з багатьох проблем, що досліджуються засобами історичної географії. Оскільки ж її напрацювання тісно прив'язані до території, історична географія самим ходом свого розвитку була «приречена» стати фундаментом для історичної регіоналістики – нового наукового напрямку, що виник уже в наш час на перетині історії, географії, культурології, теорії управління та ряду інших суміжних дисциплін.

Відповідно до запропонованої географами класифікації в системі історичної регіоналістики входять: 1) теорія районування; 2) районістика як сукупність методів і критеріїв районування; 3) регіонологія (регіоніка) як система наукового дослідження регіонів та 4) регіоналістика як частина країнознавства, що досліджує регіональну специфічність. У даній статті нас цікавить насамперед генеалогія останнього напрямку і його зв'язок із найбільш спорідненою з ним галуззю наукового знання – історичною географією. Уявляється важливим простежити, як обидва ці напрями народжувалися спочатку у сфері географічних наук, а потім дедалі більше «освоювалися» істориками. Сьогоднішня взаємодія історичної географії і регіоналістики теж становить цікавий предмет теоретико-методологічного осмислення.

1. Від хорографії до хорології

Історія просторових сегментів і територіальних спільнот, з якої виростили як історична географія, так і регіоналістика, сягає своїм корінням у добу античності. Стихійно-описовий період у формуванні інформаційної бази обох цих галузей знання почався зі створенням перших подорожніх описів, які грецькі географи називали періплами (описання берегів) і перієгесами (описання суші). Авторів перших географічних описів у стародавній Греції називали логографами. Фахівці датують щонайменше VI ст. до н.е. створення першого періпла – «Періплу ойкумени» Скілака Каріандського, про якого йдеться у Геродота і Страбона. У частині цього опису, що дійшла до нашого часу, є характеристика східного і південного узбережжя Чорного моря, згадуються скіфи, таври, фракійці, сармати. Опис всіх відомих на той час карт на основі узагальнення відомостей, які містили періпли і перієгеси, зробив Гекатей з Мілета (546–480 рр. до н. е.). Його «Опис Землі» вважають першою географією, про яку нам щось відомо². Гекатей описав усі грецькі колонії на Понті і відомі на той час грекам скіфські племена. Він же уточнив карту світу, складену Анаксимандром, із зображенням мілетських колоній. Гекатей тісно пов'язав географію з історією, описуючи народи, міста, риси політичного устрою.

Великий інтерес до географії виявляв Геродот, який дав у своїй «Історії» докладний опис Скіфії. Геродот був чи не першим, хто вдався до спроб зонування певних територій. Описуючи Лівію, він виділив 4 широтні смуги – приморську населену зону, зону «диких звірів», «піщану» смугу (зону пустель) і південну населену зону. Дещо пізніше Евдокс Кнідський обґрунтував ідею кліматичних поясів. Аристотель виділяв п'ять зон земної поверхні. Гіппократа вважають засновником географічного детермінізму – теорії залежності життя людей від природних умов.

Термін «географія» вперше застосував Ератосфен Кіренський (276–194 рр. до н. е.), який очолював Александрійську бібліотеку. Його «Географічні записки» також містять спроби районування

з виділенням сфрагід. У країнознавчому руслі витримані 17 книг «географії» Страбона (64 р. до н.е. – 23 р. н. е.). Його вважають фундатором описово-країнознавчої (хорографічної) географії.

Розмежувати предметні поля географії і хорографії спробував Клавдій Птолемей (90–160). Призначенням географії, за Птоlemeєм, було зображувати землю єдиною і безперервною; хорографія ж, «беручи окремі місцевості, розглядаючи кожну з них зосібна», мала наводити у своїх описаннях навіть такі дрібниці, як, наприклад, гавані, села, округи тощо. При цьому важливим уявлялося «розумно і корисно передавати навіть найдрібніші особливості країн»³.

Чіткої межі між географією і історією у часи античності не існувало; географічні описання подавали відомості про політичний і суспільний устрій, фіксували деякі історичні події. Запозичуючи з філософії й математики поняття «простір», хорографічна географія лишалася, по суті, нерозчленованою. У такому вигляді вона виступала як прообраз майбутнього країнознавства і запропонувала цілому ряду наук методи аналізу просторових явищ на основі використання історичних підходів. «Керівництво по географії» Птолемея перебувало в науковому ужитку аж до XVII ст., витримавши понад 50 видань.

Теоретичні уявлення про простір (хорос) та місце на основі членування Птолемея дістали свій розвиток у середньовічній топографічній географії та картографії. Створення образу певних територій через картографічну модель незмірно розширило обрії країнознавства. На картах, що вміщувалися у середні віки в додатках до географії Птолемея, зафіксовано назву «Русь», позначені Поділля, Покуття, Волинь, до двох десятків міст України. Центром географічної думки у цей час була Венеція, а центром картографії – Антверпен. У 1617 р. Б.Кеккерман наважився нарешті переглянути термінологію Птолемея: місце географії і хорографії зайняли загальна і спеціальна географія. Традиції землезнавчого напрямку античної географії продовжувалися у численних «космографіях», але переважна увага в них приділялася навігації.

Середньовічну географію також називають хорографічною; по суті, вона лишалася тим же самим описовим просторознавством. Але у сполученні з історичним підходом описовий метод вже впритул підвів до створення системи країнознавства із внутрішнім зонуванням простору певних країн. Картографічний метод, ґрунтований на топографічних вимірах, дав точну систему координат, в якій розміщувалися просторові об'єкти.

З розвитком картографії в окремих напрям в географії виділилася історична географія. Притаманний добі Відродження специфічний інтерес до давніх рукописів у сполученні із здобутками картографування сприяв появі нового жанру описань, проміжного між історією й географією. З іменем засновника й керівника Римської академії Помпонія Лета пов'язують цікаві спроби «накладання» на

географічні карти відомостей з «історій» античних авторів і зіставлення цих відомостей із даними топоніміки. «Скіфська подорож» Помпонія Лета 1479–1480 рр. була продиктована палким бажанням знайти прикмети Скіфії у топоніміці і побуті населення середньовічної України. І хоч остання вже давно не була ні «Скіфією», ні «Сарматією», спостереження римського географа (які, щоправда, дійшли до нас лише у вигляді значно пізнішої реставрації) істотно розширили коло уявлень про природу Північного Причорномор'я, землеробський побут населення тощо⁴.

Вплив античної традиції на середньовічну історичну географію виявився настільки сильним, що відповідно до уявлень Птолемея весь Південний Схід Європи називали Сарматією аж до середини XVI ст., причому виділялися Європейська й Азіатська Сарматія (з поділом по Танаїсу (Дону). Навіть поляк Матвій з Мехова (Меховський, Меховіта), якому вистачило знань і мужності для спростування багатьох міфічних уявлень Птолемея, не наважився відійти від пущеної ним в обіг назви – настільки міцно вона усталилася. У «Трактаті про дві Сарматії» Матвія Меховіти (1517), навколо якого в Європі розгорнулася гостра полеміка, йдеться про територію, яка підводилася під назву «Європейська Сарматія», але, на відміну від своїх попередників, Польщу в її межі автор не включав. «Дві Сарматії» у Меховіти – це «Русь» і «Московія», причому під «Руссю» він розуміє ті українські й білоруські землі, які входили до складу Польсько-Литовської держави⁵. Стислий нарис історії Київської Русі і монгольської навали у Меховіти не позбавлений багатьох неточностей, але той факт, що він «вмонтував» його в історію Русі, а не Московії, справив помітний вплив на рецепцію України у західноєвропейській географічній думці.

Кінець XVI ст. ознаменувався появою нового жанру історичної географії, який невдовзі стали називати державознавством. Його засновником вважають одного із ідеологів контрреформації Джованні Ботеро, автора надзвичайно популярного в Європі енциклопедичного видання – «Всесвітніх відомостей». Розвиваючи ренесансні географічні уявлення, Ботеро завдяки ґрунтовному знайомству з документами Ватикану подав значно більш точні описання країн Європи, у тому числі й України. У Німеччині з середини XVII ст. державознавство стало називатися статистикою (від пізньолатин. Status – держава). Предметом висвітлення у державознавстві виступали природно-кліматичні умови, ресурси, державний лад, система господарства й побуту; основна увага зосереджувалася навколо визначних місць (достопримечательностей). З часом поняття «державознавство» і «статистика» дедалі більше розмежовувалися: перше зберегло описовий характер, друга зосередилася на кількісному вивченні суспільних явищ.

Важливо зауважити, що з самого початку свого існування історична географія Європи тяжіла більше до історії, ніж до географії. Докладні екскурси в історію, інтерес до звичаїв, законів та обрядів притаманні

як німецьким, так і французьким космографіям XV–XVI ст. Серед українських міст особливий інтерес у них викликають Київ і Львів – перший подається як колишнє величне місто, «тепер зруйноване», другому подекуди відводиться роль центру «Руської країни». У «Описі Європейської Сарматії» А. Гваньїні, вперше виданому 1578 р., поряд з географічно-етнографічними описами Волині, Галичини, Поділля подано нарис історії України від часів Київської Русі до середини XVI ст. Ще більш докладний історичний нарис подає польськомовне видання цієї праці – «Хроніка Європейської Сарматії» (1611). Для регіоналістики важливим є наведення у ньому різних назв тодішніх адміністративно-територіальних одиниць – Львівська і Галицька земля, Холмська земля, Подільський край, Волинська країна, Київське воеводство⁶.

XVII–XVIII ст. в географії стали часом становлення класичної науки, в межах якої «географічне природознавство» пройшло «додисциплінарний», за визначенням В. Пащенко, етап свого розвитку⁷. У цей час воно базувалося на достовірному, здобутому шляхом топографічних обстежень і експедицій, емпіричному матеріалі і орієнтувалося на географічний детермінізм – уявлення про цілковиту залежність людини від природного середовища. Філософська категорія фізичного простору дала поштовх розвитку двох різновидів географічного знання – землезнавства і хорографічної географії (остання і надалі зосереджувалася на описанні окремих територій і місцевостей). Здійснюються перші спроби визначення предмета географії і придатних для географічних досліджень методів. У «Географії генеральній» Б. Варенія (1650) «часткова географія» (країнознавство) поділялася на «хорографію» (що описує великі простори) і «топографію» (описання невеликих ділянок). З іменем Варенія пов'язують створення теоретичної концепції географії, яка відповідала новому етапу у розвитку філософії, відкритому працями Ф. Бекона і Р. Декарта.

Поява нових напрямів у географії не позначилася істотно на системі територіально-структурної кваліфікації просторових явищ. Зберігався поділ географії на загальну (опис землі і великих просторів) і спеціальну. Як «опис окремих земель, міст, монастирів, річок, замків, сіл і т. п.» характеризує останню німецький протестантський пастор Х.-В. Хегельмайер, перу якого належить цікавий трактат про стан ученості у Києві (1739). Він же звертає увагу і на те, що географія має справу із величезними змінами, що відбулися на планеті, а тому її «необхідно розчленувати вдруге – на давнішу й нову». Адже «добрими географічними працями легко було б заповнити велику кімнату, на противагу античності на давньому Риму, коли їх було небагато», зауважує він⁸.

На початок XVIII ст. припадає становлення російської географічної школи на чолі з В.Татіщевим. Слідом за Варенієм він поділяв географію

на загальну (генеральну), часткову (опис країн) і топографію (опис частин країв і міст). Складена ним програма для збирання матеріалу з історії і географії на тривалий час визначила напрям розвитку регіональної географії Росії.

Традиція докладних статистико-географічних описів територіальних одиниць бере в Росії свій початок від Академічних експедицій 1768–1774 рр., задум яких належав М. Ломоносову. Головним завданням експедицій вважалося вивчення «натуральної історії», природних багатств, особливостей культури і побуту різних народів. У 1770 р. академічну експедицію в Україну очолював Х. Ейлер, син відомого математика Л. Ейлера. Експедиція досліджувала великий район від Києва до Бахмута і Запорозької Січі, уточнивши географічні координати багатьох населених пунктів, провівши серію астрономічних та метеорологічних спостережень⁹. За матеріалами експедицій було створено величезну, добре деталізовану карту Середнього і Нижнього Подніпров'я. Матеріали, зібрані Х. Ейлером, були відображені у першому російському географічному словнику 1773 р.

Академічні експедиції 1768–1774 рр. дали безцінний історико-географічний і етнографічний матеріал, що стосувався господарства, населення, історичних пам'яток тощо. Успіх експедицій забезпечило цілеспрямоване збирання відомостей і матеріалів про різні народи, відповідно до анкети В. Татіщева. Природно, що й самі експедиції, і створені за їх матеріалами праці мали виразно росієцентристське спрямування.

За дорученням Сенату в кінці 60-х рр. XVIII ст. інженер, пізніше відомий історик О. Рігельман описав південно-східну частину сучасної України – землі донських козаків. На відміну від пізнішої, значною мірою компілятивної праці Рігельмана «Летописное повествование о Малой России», перша його праця була витримана у статистико-географічному ключі, причому в ній вперше наводилися дані про чисельність і становий склад чоловічого населення Донського краю (окремо подані дані щодо регулярних військ, козацтва, українців на Дону). Рігельман вперше застосував метод політичної арифметики, гіпотетично підраховуючи кількість козаків і всього населення України на середину XVII ст.¹⁰.

У XIX ст., яке характеризується як дисциплінарний період у розвитку класичної науки, формування регіональної парадигми у природничих та суспільних науках відбувалося під впливом двох найбільших авторитетів – А. Гумбольдта та К. Ріттера. Першого вважають автором широтної зональності – він виділив 8 термічних зон, встановив залежність клімату від рельєфу, ввів в обіг поняття «ландшафт», «життєсфера». Другий створив систему порівняльного землезнавства. 19-томна праця Ріттера «Землезнавство у відношенні до природи й історії людини, або Загальна порівняльна географія» була етапною у розмежуванні «фізичного землеописання» як природничої науки

і «загального землеописання», яке Ріттер вважав історичною дисципліною. Будучи послідовником І. Канта, Ріттер розвинув ідею хорологічного дослідження простору, чітко розмежовуючи історію й географію. Його ж разом з Гумбольдтом вважають батьком теорії районування.

XIX ст. відкрило новий, економіко-географічний етап у створенні емпіричної бази регіонознавства. В Росії серйозний поштовх цій роботі був даний утворенням у 1810 р. Статистичного відділення міністерства внутрішніх справ, в якому плідно працювали К. Герман, К. Арсен'єв, М. Надеждін та інші відомі статистики. У 1840 р. вчені відділення опублікували «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи», які відображали відомості про міське населення, стан промисловості, торгівлі тощо, у тому числі й по містах України. У 1852 р. відділення було реорганізоване у Статистичний комітет.

В міру нагромадження великого емпіричного матеріалу історико-статистичним описанням стало тісно як у межах державознавства, так і в рамках спеціальної географії (останнім поняттям традиційно відмежовували від загальної географії описи земель, міст, сіл, монастирів тощо). Етапною віхою у розвитку спеціальної географії стало утворення у 1845 р. Російського географічного товариства, яке поставило описи земель, областей і країв під свій контроль і проводило їх за спеціальними програмами. У російському землезнавстві наголос робився на природничо-географічних особливостях земель (геологія, ґрунти, клімат, флора, фауна), але воно виявляло великий інтерес до проблем народонаселення, історії поселень, виробництва (у сучасних термінах це можна визначити як антропогеографію з ухилом в економічну географію). Емпіричні матеріали, одержані в ході обширних експедиційних робіт, які організовувалися і фінансувалися товариством, дали могутній поштовх до розвитку етнографії, статистики, історичної демографії – вже як самостійних наукових дисциплін. Кожна з них вносила свій вклад у справу дослідження регіонів, хоч про комплексність у їх вивченні поки що говорити не доводилося. Причому, програвали на фоні інших якраз історичні сюжети.

XIX ст. засвідчило: географія виходить за межі просторових описань, шукає шляхи освоєння багатомірного геопростору. Однак цей пошук був утруднений домінуванням модного у той час географічного детермінізму. Фізико-географічна і соціогеографічна картини світу вибудовувалися в автономних режимах наукового пошуку і слабо узгоджувалися між собою. Однак під виразним впливом позитивізму відбувалося дедалі тісніше зближення географічних та історичних наук; на ґрунті запліднення географії гуманістичними тенденціями з'явилися такі галузі науки, як історичне ландшафтознавство, історична географія народонаселення, історико-економічна географія, географія урбаністики. Всі вони разом і кожна окремо не тільки дали істотне

прирошення фундаментального знання, але їй відігравали прикладну роль – забезпечували якісний рівень економічного прогнозування, сприяли реструктуризації старих і освоєнню нових територій.

Істотної трансформації зазнало і предметне поле історичної науки – розвиваючись в руслі позитивізму, вона дедалі частіше пов'язувала вивчення минулого з проблемами народонаселення, освоєння територій, дослідженням господарських зв'язків і комунікацій. Рухаючись назустріч одна одній, географія і історія спільно стимулювали бурхливий розвиток галузевих географічних і спеціальних історичних дисциплін. Географія остаточно набула вигляду «сімейства наук». Однак проблема її статусу в системі природничого чи гуманітарного знання впродовж ХІХ ст. так і не була розв'язана.

2. Становлення «регіональної науки»

Початок ХХ ст. – доби неklasичної науки з виразним пріоритетом людиноцентризму – ознаменувався оформленням регіонального напрямку в географії. Він відрізнявся не так новизною матеріалу, як чіткістю трактувань і високою якістю систематизації. Французька (Відаль де ля Блаш) і російська (П. Семенов) наукові школи активно впроваджували в життя принципи фізико-географічного районування. У баченні В. де ля Блаша географія була природничою дисципліною, хоч і тісно пов'язаною з гуманітарними науками. Географія Франції набула вигляду «географічного організму», районування якого визначалося традиціями, способом життя, характером культури населення.

Керівник Російського географічного товариства П. Семенов виявляв великий інтерес до історичної географії, демографії, географії населення. Семенов розрізняв «географію у широкому розумінні» – як природну групу наук, зайнятих дослідженням земної кулі, і «географію в тісному розумінні», що вивчає як природні особливості земної поверхні, так і діяльність людей, спрямовану на зміну цих природних особливостей. У 1871 р. він запропонував загальну схему районування Європейської Росії, яка підбила підсумок багаторічним пошукам у цій сфері.

У справі зближення географії з історією чимала роль належала російській школі Д. Анучина. Основною його спеціальністю була антропологія, яка трактувалася ним широко, з включенням у неї всієї сукупності природно-історичних знань про людину; до системи географічних знань вводилися дані історії, археології, етнографії тощо. У давньому спорі «унітаріїв», що бачили географію суто природничою наукою, і «дуалістів», які вважали предметом її наукових інтересів як природу, так і людину, Анучин, природно, підтримував останніх. Географію він поділяв на загальну (загальне землезнавство), окрему (країнознавство) і історичну. Анучин же виступав як один з перших істориків світової і російської географічної науки.

Заслугою засновника іншої російської географічної школи В. Докучаєва стало обґрунтування закону світової зональності. В поняття «закон зональності» він вкладав усвідомлення взаємного зв'язку компонентів природи, часу і діяльності людини на певній території. Якоюсь мірою цей просторово-часовий закон протиставлявся ним дарвінівському закону боротьби за існування. Свою теорію зональності він вибудовував на ґрунті ідей співдружності і взаємодопомоги.

Працю В. Докучаєва «Наші степи колись і зараз» (1892) фахівці розглядають як таку, що заклала основи історичного ландшафтознавства. У регіональному аналізі, здійсненому на прикладі Полтавської губернії, Докучаєв широко використовував дані археології, історичні відомості. На цій основі вибудована достовірна картина поширення лісів і степів в минулому і в межах ХІХ ст.¹¹.

Недооціненою лишилася наукова спадщина варшав'янина М. Барсова, який, починаючи з 60-х рр. ХІХ ст., активно розробляв теорію історичної географії на матеріалах Росії. Його праці «Материалы для историко-географического словаря России» (Т. 1. – 1865) та «Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи» (1873, 1885) і донині не втратили свого наукового значення. М. Грушевський відзначав як дуже плідний його «хоро- і топографічний метод дослідження колонізаційних процесів»¹². Барсов активно переносив методи географічного аналізу у сферу історичного дослідження, близько підійшовши до побудови на основі класичної хорографії наукової хорології.

Пошук узагальнюючої методологічної категорії, здатної конкретизувати поняття простору, вівся паралельно німецькою (А. Геттнер) та російською (Л. Берг) географічними школами, але у першій він був успішнішим, оскільки спирався на антропоцентричний фундамент. З іменем А. Геттнера пов'язують обґрунтування хорологічної концепції, центральним контрапунктом якої виявилось поняття «територія» («простір»). Л. Берг доповнив і модифікував її введенням хорономічного принципу, відповідно до якого ландшафт впливає на організми примусово, змушуючи їх переміщатися у просторі або пристосовувати тип своєї господарської діяльності до природних умов, створюючи нові конвергентні форми¹³.

А. Геттнер ввів поняття «просторової науки», предметом вивчення якої є «природа окремих індивідуальних земних просторів і місць». Запропонований ним погляд на географію як хорологічну науку, що вивчає простори і просторові взаємовідносини, був відповіддю вченого на різноголосицю в географії щодо її місця у загальній системі світової науки та інтегрального об'єкту географічних досліджень. Далеко не в усьому бездоганна, ця відповідь відкривала нові шляхи осмислення наболілої проблеми. За Геттнером, географія могла бути землезнавством (природничою наукою) і країнознавством (наукою про людину) водночас, але перевагу Геттнер віддавав країнознавству.

Книга Геттнера «Географія, її історія, сутність і методи» у 1930 р. була перекладена російською мовою, але її невдовзі піддали в СРСР нищівній критиці і цим значною мірою заблокували розвиток хорологічних підходів.

Дещо пізніше у США послідовником ідей Геттнера виступив Р. Хартшорн, який поєднав часові і просторові підходи, обґрунтувавши просторово-часову парадигму. Йому ж належить пріоритет у створенні на основі хорологічних підходів теорії районування. У працях «Суть географії» (1939) і «Суть географії майбутнього» (1959) Хартшорн виступив палким пропагандистом хорологічної концепції в географії, вважаючи регіональну географію головною, а систематичну – лише допоміжною наукою.

Таким чином, в системі географічних наук був створений впродовж XIX – першої половини XX ст. теоретико-методологічний фундамент науки про розташування об'єктів у просторі. Провідною парадигмою в географії лишалася ідея географічного детермінізму, яка обумовлювала специфіку діяльності людини і зонування простору впливом географічного середовища. Оскільки географічні науки намагалися впливати на систему розміщення виробництва, вони тією чи іншою мірою тяжіли до «морфізму» – переважання інтересу до просторової морфології і зонування. А. Вебером («Теорія розміщення промисловості», 1909) був започаткований новий напрям географічних досліджень, який дістав назву штандарту. На шляхах математичних і просторових побудов відшукувалися найраціональніші способи розміщення виробництва. Залишався, по суті, один крок до створення науки, яка в середині XX ст. дістала узагальнюючу назву регіональної.

Регіональна наука як сукупність дослідницьких методів, орієнтованих на вивчення певних регіонів, зародилася у США у 20-х рр. XX ст. у відповідь на практичну потребу – в умовах гострої економічної кризи визначити райони, які потребують першочергової уваги й допомоги. Погляд на регіон не стільки як на об'єкт впливу державної економічної й соціальної політики, скільки як на суб'єкт дії відкрив можливості створення й реалізації багатоцільових програм регіонального розвитку, в основу яких були покладені принципи довгострокового планування і комплексного управління природними й соціальними ресурсами регіону. Застосування корпоративної моделі організаційно-економічної діяльності до регіону як соціально-територіального об'єкта довело свою перспективність і дало значну економію затрат за рахунок реалізації десятків соціальних проєктів. На той час відповідні напрями наукових досліджень на Заході охоплювалися поняттями «теорія розміщення» (theory of location) і «теорія регіонального розвитку» (theory of regional development).

Введення в науковий обіг поняття «регіональна наука» пов'язують з іменем американського економіста В. Айзарда (Ізарда), який визначав

регіональну науку як нове міждисциплінарне поле всередині системи соціальних наук, що концентрує увагу на просторових вимірах діяльності людини у різних структурних і функціональних системах. Наука про регіони, доводив він, має право на існування лише тоді, коли вона активно занурюється у сферу теорії, в якій центральне місце мають займати районні і міжрайонні структури й функції. Така теорія «має вийти за межі ортодоксальних теорій соціальних наук і зробити акцент на тих основних взаємодіях політичних, соціальних і економічних чинників, якими досі звичайно нехтували. Однак, подібно усім соціальним теоріям, вона повинна займатися не лише гіпотезами і схемами загальної рівноваги, але й вивчати проблеми у їхній динаміці, щоб виявити вплив сил, які порушують рівновагу, на процеси розвитку і зрушення»¹⁴.

Заслугу Айзарда, який належав до наукової школи американського економіста В. Леонт'єва, становить насамперед розробка загальної теорії «просторової економіки», наукове обґрунтування принципів раціонального розміщення виробництва з використанням коефіцієнтів локалізації, спеціалізації, диверсифікації тощо. Заснована Айзардом кафедра регіональної науки у Пенсильванії зосередилася на дослідженні проблем районного планування і розвитку міст, міжрайонних зв'язків, розміщення населення. На її основі невдовзі була створена міжнародна Асоціація регіональної науки з центром у Філадельфії.

За П. Хаггетом, регіональна наука являє собою одну з підмножин на перетині множин географічних дисциплін – фізичної, економічної і соціальної географії. Проте більшість географів схиляються до бачення регіональної науки в системі соціальних наук. Заслугує на увагу визначення, дане групою російських географів: «Регіональна наука» являє собою сполучення даних і методів аналізу, взятих із різних соціальних наук, поєднаних тим, що «регіональна наука» розглядає їх просторово із застосуванням математичних моделей. Вона вивчає конкретні територіальні сполучення, системи міст, міста як складні системи і т. д.»¹⁵.

Хоч школа Айзарда практично абстрагувалася від з'ясування історичних витоків регіональних проблем, її заслуги у становленні регіоналістики як нового наукового напрямку незаперечні – хоча б тому, що в руслі ідей Айзарда і досі йде розробка методів дослідження внутрігалузевих і міжгалузевих зв'язків, їх кількісного аналізу на основі застосування сучасних математичних моделей. У працях 90-х рр. Айзардом зроблено помітний крок у наближенні регіональної теорії до соціології, обґрунтовано новий спосіб розрахунку економічних та екологічних зв'язків. Сьогодні сфера застосування регіональної науки не співпадає з жодною із соціальних дисциплін, але вона тісно пов'язана і переплітається з теоретичною і соціальною географією, регіональною економікою, екологією, містознавством, теорією управління.

Досвід американської регіональної науки збагатив кейнсіанську методологію вирівнювання територіальних відмінностей ідеєю розробки в проблемних регіонах власних цілей і методик. Цей концептуальний прорив теоретики регіоналістики сьогодні характеризують як інституційну революцію, в ході якої регіон почав розглядатися не лише як об'єкт впливу державної політики, а й як суб'єкт соціально-економічної дії¹⁶. Реалізація багатоцільових програм регіонального розвитку, побудованих на засадах довгострокового планування і комплексного управління природними й соціальними ресурсами, створила умови для впровадження у цей процес корпоративних начал і пошуку «позавартісних» концепцій регіоналістики. На цій основі у США вдалося подолати труднощі, пов'язані з нерівномірною територіальною і галузевою концентрацією виробництва і взяти курс на активний саморозвиток регіонів. Але від проблем районування американська регіональна наука повністю абстрагувалася, принципово лишаючи поза увагою всі історичні аспекти регіонального поділу праці.

Паралельно розвивалася французька школа регіональних досліджень, основи якої закладалися ще на початку ХХ ст. працями А. Деманжона та Р. Бланшара. Особливістю цієї школи є підвищений інтерес до принципів природного районування ландшафтів, способу життя населення. Французькі вчені обстоювали концепцію посибілізму, яка була своєрідною альтернативою географічному детермінізму і виходила з широких можливостей пристосування людини до природного середовища. Гуманістична спрямованість французької регіональної школи зумовила її характеристику як «географії людини». Її представники випустили цілу серію монографій по окремих регіонах Франції.

Впродовж всього ХХ ст. в географії жорстко стикалися позиції прибічників хорологічних підходів і ландшафтознавців; останні обстоювали самостійність і пріоритетність фізичної географії. Основні напрями ландшафтознавства як науки, що концентрує увагу на антропогенних чинниках розвитку і динаміки ландшафтів на різних історичних етапах, були визначені К. Троллем. Німецька школа ландшафтознавства, серед основоположників якої були З. Пассарге та О. Шлютер, виходила з ідеї «культурного ландшафту» як сполучення природних чинників і людської діяльності. Ще наприкінці ХІХ ст. у німецькій географічній науці з'явилися обґрунтування економічної географії і теорії розміщення промисловості за принципом найменших витрат, які, проте, слабо корелювали з популярним у той час описовим країнознавством¹⁷. І тут, як і в США, історичні аспекти регіоналізації лишалися поза межами географічного в своїй основі знання про регіони.

Власну регіональну школу створили і радянські вчені. Її пов'язують насамперед з іменами М. Баранського та М. Колосовського, які пер-

шими в Радянському Союзі почали вивчати територіальні системи продуктивних сил і сфери обслуговування. За Ю. Саушкіним, саме районування становить «душу» цієї наукової школи. Притаманний їй історизм (розгляд систем у процесі територіального суспільного поділу праці) сполучався з просторовими підходами, використанням картографічних і картометричних методів вивчення територій. Глибоко розробляючи питання про територіальний суспільний поділ праці, М. Баранський вважав, що вирішальну роль у виявленні особливостей районів має встановлення їх «каркасів», що складаються з міст і транспортних мереж, а також економіко-географічних «силових полів». Створена ним теорія економічного районування базувалася на врахуванні наявних енергетичних і сировинних ресурсів, а також загальних економіко-географічних і транспортних умов регіону.

Теоретичні напрацювання М. Баранського М. Колосовський доповнив комплексними проектними розробками. В його теорії територіально-виробничих комплексів важливе місце відводилося уявленню про «енерговиробничі цикли» («ланцюжки») як основу моделювання економічних районів. Наскільки цікавими виявилися для зарубіжної регіоналістики розробки російських вчених, можна судити з того факту, що одну з статей Колосовського у розпал «холодної війни» В. Айзард вмістив у редагованому ним журналі «Journal of Regional Science»¹⁸.

Надалі шляхи американської і російської регіональних шкіл надовго розійшлися. Загальна налаштованість радянського суспільствознавства на викриття «емпіризму й описовості» як доказу «застою» в буржуазній науці відбилася у ставленні не тільки до доробку В. Айзарда і його «регіональної школи», але й до хорологічної (просторової) концепції Р. Хартшорна, серцевину якої становила розробка теорій районування. Остання була оголошена неспроможною як така, що «відмовляє географії у праві на відкриття законів і на прогнозування» і тому «безмірно далека від великої ідеї перетворення світу»¹⁹.

Формацийні підходи, на яких базувалася вся система радянських суспільних наук, по суті, ігнорували просторові фактори і зрештою перекрили кисень для розвитку регіоналістики. Розробляючи нові принципи районізації, владні структури СРСР ігнорували не лише історичні традиції, але й етнічні й демографічні чинники. В офіційно схвалених в СРСР концепціях районування в основу було покладено принципи генеральності, ієрархічності побудови системи регіонів, економічної обґрунтованості і перспективної спрямованості. Зрештою, навіть саме поняття регіональної школи в СРСР зникло з термінологічного арсеналу; у кращому випадку система дослідження регіональної специфічності позначалася поняттям «регіональна економіка». Історичне підґрунтя процесів регіоналізму й регіоналізації в цьому руслі, по суті, не досліджувалося.

Новий спалах інтересу до науки про регіони почався на Заході в кінці 50-х рр. У контексті загального піднесення, пов'язаного із закінченням Другої світової війни, у багатьох країнах Європи відбувається процес «інтимізації» влади, її наближення до громадянина. Роль регіонів як територіально-адміністративних утворень і економічних осередків зростає; відповідно зростає і рівень регіональної самосвідомості. Такий поворот не міг не створити новий рівень регіоналістики – як теоретичної, так і практичної. Вона стала міждисциплінарною, активно абсорбуючи здобутки етнології, юриспруденції, конфліктології, соціальної психології.

Констатуючи перехід на новий рівень осмислення практики регіонального будівництва, російський політолог А. Ландабасо порівнює його із сонячним протуберанцем: «...світ і світове академічне співтовариство ніби знов відкрили для себе вчення про регіони... 70-ті роки дали по суті справи імпульс всім аспектам, різновидам регіоналістики. Головна мета регіоналістики як науки у цей період полягала у тому, щоб стати фундаментальною, повсюдною дисципліною – базисом для... другого, нового рівня інтеграційного процесу»²⁰. Паралельно із своєрідною «зміною парадигм» – відмовою від гіпертрофованого географічного детермінізму – відбувається переосмислення всіх географічно-просторових відносин. Зростає питома вага економічних, культурно-цивілізаційних, конфесійних факторів, а всілякі «дуги нестабільності» вибудовуються не лише на спірних, «лімітрофних» територіях, а й всередині відповідних соціокультурних ареалів²¹. Регіоналістика виходить на рівень аналізу інфрадержавних і наддержавних відносин, націоналізму, демонструючи при цьому високий рівень наукової зрілості й академічності.

Надалі західні теорії «нового регіоналізму» стали відповіддю науки на загрози, пов'язані із глобалізаційними процесами. Регіональна наука зосередилася на обґрунтуванні нового рівня інтеграції, нового змісту поняття «регіоналізм», нових підходів до системи навчання управлінських кадрів місцевого рівня. На цьому етапі наука про регіони вже не могла абстрагуватися від соціальних проблем, що стимулювало процес перетворення економічної географії в соціально-економічну. В її рамках формується цілий ряд історико-географічних наукових шкіл, які займаються дослідженням «культурних ареалів». У запропонованій П. Джеймсом схемі класифікації регіонів виділялися: регіони, засновані на екосистемах; регіони, що визначалися історично під впливом людської життєдіяльності; «культурні регіони», що створилися під впливом способу життя²². У руслі осмислення будівництва загальноєвропейського регіонального простору з'явилися нові регіональні «сюжети» – регіони і ЄС, регіони і наддержавні відносини, регіони і внутрідержавні відносини, регіони і націоналізм.

У цих умовах регіоналістика тісно переплітається з теорією геополітики і в якійсь частині входить у неї. Взаємне переплетення

глобального, міжнародного, транснаціонального, регіонального начал – відмітна риса сучасності. Поділ на регіони стає ще більш умовним; регіональний чинник розглядається як елемент системи взаємодії держав і наддержавних союзів. В усякому разі, у відчутному перерозподілі влади від урядів до інших суб'єктів політики регіонам належить не остання роль. Звідси посилений інтерес до статусу регіонів у політичній географії, яка на рубежі тисячоліття дістала «друге дихання». Значна частина дослідників, починаючи з кінця 80-х рр., віддала перевагу т. зв. постнекласичним підходам, ґрунтованим на розгляді органічної єдності людини і середовища як специфічної тотальності із властивими їй закономірностями розвитку. «Переосмислений з позицій постнекласичної парадигми термін “цілісність” чи “тотальність” стає наріжним каменем в архітектоніці справді сучасної світоглядно-методологічної системи». Йдеться про таке тлумачення ідеї тотальності, яке передбачає утвердження рівноправності частин і цілого, які не редукуються одне до одного і водночас є умовою існування одне для одного. Зростає число прихильників тоталології, яка досліджує культурне багатоманіття – як ціле і як сукупність його окремих фрагментів. Для регіонознавства особливо цікавим в таких підходах є дослідження культурних взаємовпливів, трансляцій, культурних адаптацій, а також переходів від рівня локально-регіональної контекстуальності до рівня контекстуальності національної²³.

3. Регіоналістика в Україні: етапи розвитку

Становлення інформаційної системи регіонознавства в Україні відбувалося впродовж ХІХ–ХХ століть. Її фундаментом виступають напрацювання т. зв. антикварного напрямку в українознавстві, а також суміжних галузей знання – державознавства, статистики, географії, археології, лінгвістики та ін. Інформаційне поле регіональних досліджень створювалось значною мірою під тиском практичних потреб: господарське освоєння територій супроводилося, як правило, їх науковим вивченням. Але задовго до того, як держави почали турбуватися про власні статистико-географічні описи, великий масив інформації про ті або інші їх частини вводили в обіг мандрівники, дипломати, картографи. Цей перший етап створення інформаційної бази для майбутнього регіонознавства географи називають стихійно-описовим.

Створювані з практичною метою описи й карти відкрили початок другого, цілеспрямовано-описового етапу формування знань про регіони України. В руслі комплексного, синкретичного жанру землеописань, починаючи з ХVІІІ ст., зусиллями багатьох науковців і видавців (О. Шафонський, В. Рубан, М. Теодорович, Д. Журавський, І. Фундуклей, Л. Похилевич та ін.) в науковий обіг було введено чимало відомостей

про історичне минуле України, географічні та кліматичні особливості її окремих частин, про міста і села, динаміку населення, комунікації, адміністративно-політичний устрій. Здійснені в цьому ключі описи намісництва, губерній, єпархій, історико-етнографічні нариси про міста і села заклали фундамент українського народознавства, яке з середини ХІХ ст. існувало паралельно з історіографією, почасти зливаючись з нею. Землеописання є водночас тим ґрунтом, на якому виросла система історичного краєзнавства, а також історичної демографії, статистики та інших суміжних галузей знання.

На цьому етапі історичне регіоналістика існувало здебільшого у вигляді статистико-географічних описів окремих губерній, «країв», «просторів», а істотним доповненням до них слугували етнографічно-фольклорні розвідки із значними елементами історичних знань. У цей період складаються харківська, одеська, київська наукові школи, створюються такі регіональні історичні товариства, як Товариство наук при Харківському університеті, Одеське товариство історії і старожитностей, Комісія для опису губерній Київського учбового округу тощо. Ці інституції відіграли чималу роль у збиранні і первісному осмисленні фактичного матеріалу, виробленні відповідних методик обстежень певних регіонів, обґрунтуванні критеріїв районування. Проте «росієцентристський» підхід до визначення загальної схеми української історії виразно домінував, і лише деякі вчені, такі як М. Максимович, І. Срезневський фокусували увагу на особливостях світосприймання та ціннісних орієнтацій українців.

На фундаменті «землеописань» впродовж ХІХ ст. було створено чимало спеціальних праць, присвячених регіонам України і окремим містам. Історія Правобережної України розвивалася у двох паралельних руслах – киевознавства, з одного боку, і волине- та поділлязнавства, з другого. Киевознавство як науковий напрям було започатковане працями М. Берлінського, М. Закревського, М. Максимовича, Д. Журавського, Л. Похилевича. В галузі волине- і поділлязнавства плідно працювали Л. Крушинський, А. Братченков, І. Ролле. Початок систематичному дослідженню Лівобережної України був покладений Д. Бантиш-Каменським, О. Лазаревським, Слобідської – Г. Квіткою, П. Головинським, І. Срезневським, Південної – архієпископом Гавриїлом (В. Розановим), А. Скальковським. Перші узагальнюючі історичні праці з історії Західної України були створені Д. Зубрицьким, Я. Головацьким, І. Шараневичем.

Жанр, в якому створювалися ці та інші праці, сполучав географічний, історико-етнографічний, статистичний підходи із залученням різного роду документів, даних топоніміки тощо. Такий напрям дослідження в Російській імперії називали «вітчизнознавством», «батьківщинознавством» (у ХХ ст. ці формули були витіснені поняттям «краєзнавство»). Йому з самого початку була притаманна певна еkleктичність, вибірковість у подачі матеріалу, ставлення до усної

народної творчості як до достовірного джерела. Але саме на базі «батьківщинознавства» почала виразно вимальовуватися історія окремих регіонів як самодостатніх територій із власним обличчям, своїми традиціями й цінностями.

Історична наука, яка переживала у XIX ст. пору становлення і бурхливого розвитку, надала концептуального оформлення ідеям регіоналізації і об'єднала різноманітні підходи до аналізу регіональної специфіки узагальненими схемами історичного процесу. Саме їй ми завдячуємо появою історичної регіоналістики як специфічного напрямку наукових досліджень, який робив акцент на впливі географічного простору на життєдіяльність людей у певних ареалах. Новий, третій, етап у розвитку регіонально-історичних досліджень в Україні припадає на 60–90-і рр. XIX ст. Зусиллями М. Костомарова, В. Антоновича, О. Лазаревського, Д. Багалія у цей час було започатковано цілісну систему дослідження України у регіональному вимірі. В. Антонович називав цей напрям «земельним», Д. Багалій – обласницьким, «крайовою метою», І. Житецький – «федеративно-обласним». М. Грушевський ввів поняття «історичне районознавство» і створив Асоціацію істориків під такою назвою. Історична думка, отже, у 20-х рр. впритул наблизилася до застосування понять «історична регіоналістика», «історичне районознавство», і тільки політичними причинами можна пояснити той факт, що вони не набули поширення.

Особливість України полягала у тому, що на її терені гостро конкурували три схеми історичного процесу – росієцентрична, польськоцентрична і специфічна українська. Своєрідному «обласницькому» підходу віддали данину як польські українознавчі школи (Варшавська, Краківська, Львівська і Київська), так і представники офіційного російського бачення української історії (школа П. Батюшкова, М. Любавський, М. Столпянський та ін.). Але системний підхід до вивчення регіональної специфічності України утвердився завдяки розвитку українознавства у Київському, Харківському, Одеському університетських центрах.

Основи «земельного» напрямку в українській історіографії було закладено школою В. Антоновича, насамперед започаткованою ним серією, в якій історія Давньої Русі представлена у вигляді історії окремих князівств²⁴. Надалі такий підхід дістав розвиток у наукових школах Д. Багалія та М. Грушевського. В рамках «обласного підходу» було зроблено перші спроби протиставити росієцентристському та польськоцентристському баченню регіональних проблем власний український історіографічний проект, основи якого були окреслені М. Грушевським на ґрунті ідей безперервності і самодостатності історичного процесу на українській етнічній території.

У таких умовах природна конкуренція історичних шкіл і підходів ускладнювалася крайньою політизацією історичного думання, яке було наслідком бездержавності і розчленованості України. Історична думка

не могла лишатися осторонь процесів національного відродження і стимулювала їх. З другого боку, політичні устремління держав-метрополій зводилися до цілковитої асиміляції українців, а тому будь-який інтерес до регіональної специфіки розглядався ними як здатний жити «крамолу сепаратизму». Власті Російської імперії дійшли на цьому шляху до цілковитого заперечення існування окремого українського народу і заборон застосовувати саму назву «Україна». Державну підтримку діставали лише ті регіональні дослідження, які здійснювалися у руслі росієцентристської схеми. Не випадково, іронізував Д. Багалій, «офіційне видання актів Правобічної України називалося «Архивом Юго-Западной России...», південно-стєпова Україна мала офіційну назву «Новороссийский край», ...періодичний збірник розвідок і матеріалів з археології, історії та етнографії Криму й Південної України називався «Записками Одесского Общества Истории и Древностей Российских»²⁵.

І все ж не можна не бачити того, що «обласництво» відкривало нові можливості для синтезу історичного, географічного, статистико-економічного знання про регіони. Звичним стає використання в історичних працях топографічних, картографічних, топонімічних матеріалів. Вплив на українську історіографію позитивістської методології історії виявлявся у намаганні якомога ширше застосувати нові методи дослідження – статистичний, порівняльно-історичний тощо, у специфічному інтересі до економічної і соціальної історії. Поглиблення фахової спеціалізації істориків та кооперація зусиль сприяли оформленню нових наукових напрямів (історико-географічного, історико-правничого, історико-етнографічного, соціолінгвістичного тощо).

Четвертий період у розвитку регіональної історіографії України припадає на початок ХХ ст. і пов'язаний із оформленням його концептуальних засад на основі схеми, сформульованої М. Грушевським у 1904 р. В рамках двох заснованих М. Грушевським історичних шкіл – львівської і київської – дослідження окремих регіонів України вже ґрунтувалося на ідеї безперервності історичного процесу на її території і виразно протистояло росієцентристським схемам²⁶. До цього періоду відноситься поява поруч з народницьким ще й другого, державницького напрямку в українській історіографії. Після революції 1905–1907 рр., яка створила умови для скасування драконівських законів щодо української культури й мови, значно розширилося «інформаційне поле» історичної науки, насамперед завдяки таким періодичним виданням як «Украинская жизнь», «Літературно-науковий вісник», «Україна», «Записки Українського наукового товариства у Києві» тощо. На стані історико-регіональних досліджень виразно позначаються успіхи етнології, історичної географії, статистики.

Заснування у листопаді 1918 р. Української Академії Наук стало рубежем, за яким «горизонтальне» дослідження історії України набуло

систематичного, скоординованого характеру. Постійна комісія для складання історико-географічного словника української землі була однією з перших, створених при Історико-філологічному відділі УАН. Їй було передано матеріали, які збиралися ще під керівництвом В. Антоновича²⁷. Академіками стали Д. Багалій, М. Петров, М. Сумцов та інші спеціалісти у галузі регіональної історії.

Зрозуміло, що науково-видавничі можливості в умовах громадянської війни були надто невеликі. Втім, політичні катаклізми, спричинені революцією, підняли інтерес до проблем районізації і районознавства, що виявилось у створеному М. Грушевським наприкінці 1917 р. проєкті нового адміністративного поділу України, а також у виразному «україноцентристському» спрямуванні праць Д. Багалія і М. Сумцова, присвячених Слобожанщині. На дослідження Д. Багалія та інших істориків-регіоналістів спиралися українські дипломати, визначаючи кордони України.

П'ятий період у розвитку регіональної історіографії України можна умовно датувати 20-ми рр. ХХ ст. Повернення М. Грушевського в Україну збіглося в часі з проєктами нової «районізації», що їх виношувала радянська влада. Задум створення в системі ВУАН Асоціації історичного районознавства виник у Грушевського та його учнів на основі осмислення доробку істориків-регіоналістів ХІХ ст. У звіті Історико-філологічного відділу ВУАН за 1928 р. зазначалося, що «уже історіографія ХІХ ст. в працях Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Лазаревського підійшла щільно до цієї тези – що історія України єсть сума земель, які сформувалися під впливом географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов», і що «як в інтересах практичної політики, так і в інтересах історичної науки важливо мати можливо правильне уявлення про життя цих районів»²⁸. Завдання Асоціації полягали у тому, щоб «спільними силами – академічного осередка і місцевими – розвивати дослід тих історично даних районів, з яких складалася українська земля в минулому»²⁹. При цьому не йшлося про суцільний виклад історії того або іншого регіону – головне полягало у тому, щоб поставити питання, «найбільш занедбані або найбільш цікаві» з наукового погляду³⁰. На переконання Грушевського, саме такий напрям досліджень був здатен «роздмухати дослідчу енергію і звернути увагу дослідників на різні актуальні питання історичної районізації»³¹, створивши науковий фундамент економічного і політико-адміністративного районування.

Створені відповідно до розробленої Грушевським програми чотири комісії порайонного дослідження історії України розпочали широку програму історико-географічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень. Вони спиралися на місцях на широкий актив ентузіастів-краєзнавців, об'єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів.

М. Грушевський бачив завдання «порайонних комісій» у створенні «можливо всебічної історії краю – економічної, культурної, соціальної, політичної – в певних історичних районах»³². Особливо важливим він вважав дослідження напрямів української колонізації, «пересувань людності», взаємодії «степу і моря», ареалів «зустрічі і боротьби світових культур». Тільки на цьому шляху, вважав він, можна «означити основну українську територію і процес інфільтрації українського елементу в сусідніх неукраїнських територіях»³³.

За власною оцінкою Грушевського, розроблений ним план «історичної районізації» «був досить грандіозний», а наслідком його реалізації є те, що «ВУАН в очах наукового світу здобувала репутацію репрезентанта української історичної науки в цілості – живій, активній і творчій – щодо усіх українських земель і для всіх часів її життя»³⁴. Це засвідчили два із багатьох запланованих «регіональних» збірників, які побачили світ – «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» та «Чернігів і Північне Лівобережжя». Дальша робота у цьому напрямі, зокрема, видання вже повністю підготовленого і набраного збірника з історії Південної України, були заблоковані репресіями початку 30-х рр.

Говорячи про становлення історичної регіоналістики у 20–30-ті рр., не можна обійти увагою доробок географів. Саме на цей час припадає формування української економіко-географічної школи, в якій проблеми районування займали одне з пріоритетних місць. Праці львівського вченого С. Рудницького, який, починаючи з 1905 р., наполегливо розробляв теоретико-методологічні питання тогочасної географії, тісно «прив'язуючи» їх до українського ґрунту, заклали міцний фундамент дослідження України у просторовому вимірі. У 20-х рр. Рудницький видав книги «Основи землезнання України. Фізична географія» та «Основи землезнання України. Антропогеографія України», в останній увага фокусувалася на трьох великих антропогеографічних районах – Правобережжі, Лівобережжі і Південній Україні. Переїхавши 1926 р. в Радянську Україну, Рудницький очолив Український науково-дослідний інститут географії і картографії, був обраний академіком АН УРСР. Доля його виявилася трагічною: у 1933 р. його арештували, а у 1937 – розстріляли. Інститут географії перевели у Київ і підпорядкували університету.

30-ті роки були фатальними для всієї системи регіоналістики, створеної на той час в Україні. Тоталітарний режим панічно боявся всього, що могло, бодай у перспективі, створити протидію централізаторським і уніфікаторським тенденціям; серйозне дослідження регіональної специфіки в його плани не входило. Після смуги короткочасного інтересу до місцевої історії і краєзнавства, яка припадає на 20-ті рр., настав тривалий період примітивізації історичного знання, пов'язаний із намаганнями втиснути багатобарвність історичного процесу у вихолощені марксистські схеми. Далі почалася вже справжня вак-

ханалія викорчовування всього мислячого під фальшивими приводами боротьби проти «носіїв буржуазних і псевдомарксистських поглядів», «буржуазних націоналістів» тощо. Для багатьох фахівців вона обернулася фізичним знищенням, для інших – гоніннями і забуттям. Трагедія не обминула і корифеїв українознавства, і рядових краєзнавців-любителів.

Щодо регіоналістики, то оскільки ідейним натхненником її вважався М. Грушевський, вона була зруйнована «під корінь» разом з усіма очолованими ним історичними інституціями. Одночасно нищилися й інші регіональні наукові школи – одеська М. Слабченка, харківська Д. Багалія, дніпропетровський осередок Д. Яворницького. Вчинений погром перервав розвиток регіоналістики як мінімум на чверть століття. Хоч окремі вчені на свій страх і ризик досліджували регіональні проблеми історії України, аж до 60-х рр. не існувало ні відповідних організаційних структур, ні наукової координації роботи у цій галузі.

У галузі географії інтерес до регіоналістики підтримувався завдяки працям К. Воблого, О. Діброви та їхніх учнів. К. Воблий бачив завдання економічної географії у вивченні окремих галузей господарського життя народу у їх географічному розповсюдженні, спочатку пропонуючи виділяти для спеціального вивчення три зони: Полісся, Лісостеп, а потім ввівши в обіг п'ятичленну структуру районування України (поділ на Центральний, Південно-Східний, Північно-Східний, Південний і Західний райони). Втім, пропоновані українськими географами теорії економічного районування і господарського комплексоутворення становили здебільшого теоретико-методологічний інтерес, оскільки Москва блокувала будь-які вияви «самодіяльності» у їх практичному застосуванні.

Дещо кращі, але теж далеко не ідеальні, умови для розвитку українського регіоназнавства існували в країнах, до складу яких входили у міжвоєнний період західноукраїнські землі, – Польщі й Чехословаччині. Польське історичне товариство у Львові видавало журнал «Ziemia Czerwieńska», присвячений історії Галичини, у Рівному видавався «Rocznik Wolyński». Чимало досліджень з історії Галичини і Львова вміщувалося у журналі «Biblioteka Lwowska»³⁵. Місцеві краєзнавчі товариства видавали власні журнали – «Наша батьківщина» (Львів), «Літопис Бойківщини», «Подкарпатська Русь», «Наш родний край» (Закарпаття) тощо.

В УРСР відродження роботи в галузі історичного регіоназнавства припадає на середину 60-х рр. Черговий, шостий період розвитку українського регіоназнавства почався в середині 60-х рр. і був пов'язаний з роботою над 26-томною «Історією міст і сіл Української РСР». За традицією, що склалася, вихід у світ цієї праці розглядається як здобуток історичного краєзнавства, хоч варто подивитися на неї

ширше, з точки зору вкладу, зробленого авторським колективом у розвиток історичної думки загалом і регіоналістики і локальної історії, зокрема. Об'єднання зусиль 100-тисячного колективу, в якому були представлені як фахівці з професорськими дипломами, так і сільські вчителі, само по собі було завданням величезної складності. Але не простіше було виробити і витримати в усіх томах єдину схему відбору, пошуку і розташування матеріалу, єдині критерії оцінок. Свою «біографію» у цьому виданні дістали не лише міста і села, але й крупніші територіальні одиниці – області, райони. Широке громадське обговорення томів і в процесі роботи, і після завершення видання дало змогу виявити малодосліджені сюжети, стимулювало науковий пошук у галузі містознавства і пам'яткознавства. З виходом у світ унікальної, величезної за обсягом праці Україна засвідчила високий фаховий рівень своєї регіоналістики і встановила своєрідний рекорд: жодна з тодішніх радянських республік видати щось подібне не змогла.

Не варто, зрозуміло, ідеалізувати доробок авторського колективу «Історії міст і сіл», як і інших дослідників 60–80-х рр. Канони радянської системи диктували «полегшені» підходи до висвітлення історичного процесу; все, що не вкладалося в рамки схеми, просто опускалося. Натомість томи наводнялися найдрібнішими деталями діяльності місцевих партійних і комсомольських організацій. Штампи і заідеологізованість робили нариси про різні регіони, різні міста дивовижно схожими.

Нині, коли із здобуттям Україною незалежності почався новий, сьомий період у розвитку історичної регіоналістики, значно легше оцінити і здобутки, і вади попереднього етапу. Очевидно, що вершинне досягнення українських регіоналістів – «Історія міст і сіл» – у тій його частині, яка стосується радянської доби, явно застаріло. Кон'юнктурні, привнесені політикою акценти перешкоджають розумінню складності і неоднозначності подій ХХ ст., і владні структури України вже відреагували на пропозиції громадськості про видання багатотомної енциклопедії «Історії міст і сіл». А поки що зусилля тисяч фахівців і їх добровільних помічників концентруються навколо підготовки інших багатотомних видань – «Зводу пам'яток історії і культури», «Реабілітовані історією», видання популярних нарисів про окремі регіони, міста, історико-культурні заповідники. Науковий фундамент для цієї роботи забезпечують відділи регіональних проблем історії України та історичного краєзнавства Інституту історії України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, університетські наукові центри тощо. Видається журнал «Краєзнавство», регіональна проблематика широко представлена на сторінках «Українського історичного журналу», «Київської старовини», «Пам'яті століть», «Пам'яток України» та інших періодичних видань³⁶.

Що ж до синтетичної праці з історії України, написаної в регіональному розрізі, з акцентом на формуванні регіональної ідентичності,

«перекроюванні» територій, колонізаційних процесах тощо, то її поки що не створено (хоч, зрозуміло, будь-яка «синтеза» не може обійтися без розділів, присвячених певним регіонам у певну історичну добу). Найближче до реалізації завдань «територіалізації» української історії підійшла Н. Яковенко, яка чітко розрізняє територіальне ядро країни та майже тисячолітній період «злиття регіональних одиниць», простежує процес формування сучасних кордонів України, назв і самоназв української території. Регіон дослідження тут чітко окреслений тими територіями, які входили до складу України в означений період³⁷.

Помітний крок у напрямі вивчення територіальної специфічності в Україні зроблений у 15-томній серії «Україна крізь віки». Приміром, проблеми територіального устрою українських земель, урбанізаційні процеси в XIV–XV ст., відображення суспільних зрушень в макротопонімії тощо постійно перебувають у полі зору О. Русиної³⁸. Привертають увагу добре аргументовані висновки авторки про фактичне подвійне підданство українських земель в другій половині XIV ст.

Несправедливо було б обійти увагою і численні праці в галузі регіоналістики, створені неісториками. На цьому полі плідно працюють фахівці в галузі історичної та суспільної географії, соціолінгвістики, правознавства, історичної демографії, статистики, картографії. Видання в останні роки багатьох праць з історії окремих регіонів України дає підставу говорити про появу регіонознавства як окремого наукового напрямку (щоправда, орієнтованого переважно на аналіз сучасних суспільних процесів)³⁹. Методологічні проблеми географічної науки досліджують О. Топчів, С. Мороз, В. Онопрієнко, С. Бортник, В. Пащенко та ін.

Істотне просування помітне в останні роки в галузі історико-географічного джерелознавства, що відштовхується від тих самих джерел, які використовують історики, – матеріалів академічних експедицій XVIII ст., здобутків державознавства, праць Російського географічного товариства та його регіональних відділень, губернських статистичних комітетів тощо. На цьому ж джерельному матеріалі написана і більшість праць з історії географії, що з'явилися протягом 80–90-х рр. XX ст.⁴⁰. Водночас географи застосовують власні методики наукового пошуку на основі системи «історичних зрізів», пропонують свої, геопросторові підходи до дослідження взаємовідносин людини і довкілля, діахронно-генетичні характеристики регіонів.

В окремий науковий напрям і навчальну дисципліну виділилося останнім часом історичне ландшафтознавство України, яке концентрує увагу на антропогенних чинниках розвитку і динаміки ландшафтів. Об'єктом дослідження тут є ландшафтно-господарські системи, еволюція яких пов'язана з динамікою населення, розвитком господарства, природною ритмікою середовища. Оскільки власні критерії історико-ландшафтного районування ще не вироблені, історичне

ландшафтознавство здебільшого йде шляхом насичення історико-ландшафтною інформацією таксонів фізико-географічного районування⁴¹.

Чималий вклад у справу дослідження регіональної специфічності вносять етнологія і етнополітологія. В дискусіях щодо схем етнографічного районування України цікаві підходи запропонували В. Наулко, В. Борисенко, С. Макаруч, А. Пономарьов. Динаміку розвитку етнонаціональної структури регіонів України досліджують М. Панчук, В. Котигоренко, Т. Горбань, О. Галенко, О. Калакура, В. Устименко, В. Войналович, Н. Макаренко. Соціологічний аспект дослідження явищ регіоналізму запропонований О. Стегнієм та М. Чуриловим.

При дослідженні регіональної специфічності України неможливо обійти увагою вагомий доробок картографів. Центром картографічних досліджень по праву вважають Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, з ініціативи якого проведено ряд наукових конференцій і видано кілька збірників наукових праць і монографій з історії, географії і картографії України⁴². Відображення території України на географічних картах різних часів дає унікальний, ні з чим не порівняний матеріал для аналізу процесів регіоналізації на різних історичних етапах, у різних державних системах.

Доводиться, проте, визнати, що, незважаючи на величезний обсяг наукової продукції з проблем становлення і розвитку історичної регіоналістики в Україні, доробок істориків-регіоналістів вивчений далеко не у повній мірі. Дослідження наукових результатів відчутно відстає від висвітлення організаційних структур. Слабо вивченими лишаються взаємозв'язки і взаємовпливи різних наукових шкіл, а також значення для історичної регіоналістики досліджень у галузі етнології, історичної географії, історичної екології, історичної демографії, статистики, соціолінгвістики тощо. Майже зовсім недослідженим лишається вплив історичного регіоналізму на політичну думку і політичні процеси.

Чималі евристичні можливості у цьому плані відкриваються на ґрунті нових інтегральних напрямів сучасної історіографії – історії повсякденності, соціальної, інтелектуальної історії. Новизна пропонує ними підходів полягає як у підвищеній увазі до людини в її соціоприродному оточенні, так і у виразних спробах вписати історію ідейних шукань у конкретний соціальний, політичний, релігійний контекст. Для регіоналістики ці підходи відкривають справді неосяжний простір вивчення взаємовідносин соціуму і довкілля в часі і просторі, а також вдосконалення інструментарію, який у різні часи використовувався для його осмислення. Нагромаджений на даний момент історіографічний досвід демонструє недостатність традиційних методик дослідження регіональної специфічності і плідність міждисциплінарних пошуків на цьому полі.

4. Предметні поля історичної географії й регіоназнавства

Сучасна історична географія – наука про людину в її природному оточенні. Це – історія взаємодії ландшафту і людини, в якій головним компонентом виступає ландшафт. Оскільки ареал – один з основних об'єктів дослідження в історичній географії, а її зацікавлення фокусується на генезисі історико-культурних зон, міграціях, колонізаційних процесах тощо, історична регіоналістика створює для регіоназнавства відповідні методики дослідження регіональної специфічності, пропонує йому великий масив дослідницької інформації.

Регіоназнавством прийнято вважати комплексну інтегральну дисципліну, що вивчає закономірності формування і функціонування соціально-економічної системи регіону з врахуванням історичних, демографічних, національних, релігійних, екологічних, політико-правових, природно-ресурсних особливостей⁴³. Отже, регіон цікавить дослідника-регіоназнавця не стільки як адміністративно-територіальна чи економічна одиниця, скільки як історико-географічний ареал і культурна спільнота.

Історичне регіоназнавство тісно стикається з такими народознавчими дисциплінами, як історична антропологія, історична демографія, історична географія, історична екологія, економічна історія, археологія, культурологія, соціолінгвістика. Завданням першої є дослідження історії заселення тієї або іншої території з врахуванням проблем відтворення населення, міграцій, його соціальної і національної структури. Тут особливий інтерес для регіональної історії становить вплив соціальних катаклізмів (війн, революцій, голоду, масових репресій тощо) на ментальність населення, його світосприймання. Історична географія та історія економічного розвитку допомагають «прив'язати» дослідження регіональних особливостей до вивчення взаємовпливів суспільства і природи, впливу ландшафту, клімату та інших географічних факторів, а також економічної діяльності на життя людей. Культурологія і соціолінгвістика вивчають особливості культури, побуту, мови, створюючи необхідний масив інформації для визначення самого поняття «регіон».

Перспективними для дослідження регіональної специфіки можуть виявитися деякі висновки антропогеографів (зокрема, Ф.Ратцеля та його послідовників з культурно-історичної школи в етнографії), які спеціально займалися вивченням просторового розширення культурних явищ (теорія «культурних кіл»), а також запозичені з етнології поняття господарсько-культурних типів. В соціальній та економічній географії такі підходи останнім часом трансформуються в теорії господарсько-культурної адаптації і розглядаються в контексті раціонального природокористування⁴⁴. Цікаві новітні підходи ґрунтуються на припущеннях щодо вироблення на регіональному рівні, під впливом природно-географічного та соціального середовища, адаптативних

моделей поведінки, спрямованих на забезпечення виживання та культурного розвитку з мінімальними витратами енергії. О. Сминтина відводить культурній традиції роль механізму, який формує з технологічних, поведінських складових цілісні системи і забезпечує їхню стабільність⁴⁵. На цьому шляху історична регіоналістика тісно змикається з соціальною психологією і культурологією.

Отже, сфера наукових пошуків історичної географії справді доволі близька до тієї, яку вважає пріоритетною для себе історичне регіоналістика. Втім, ці сфери не можна вважати тотожними. Адже історична географія вивчає лише ті аспекти життєдіяльності людини, які безпосередньо залежать від природних умов, від ландшафту, або, в свою чергу, самі впливають на нього, змінюючи його у той чи інший бік. Поза її увагою лишаються історія культури, мов, діалектів, обрядів, вірувань, тобто те, що є суттєвою основою ментальності населення того чи іншого регіону. Вона лише побіжно торкається проблем демогенезу, історії війн, міграцій, техніки будівництва, і розглядає їх не як самостійні об'єкти дослідження, а лише як процеси, що відбуваються на фоні того чи іншого ландшафту. За межами історичної географії лишається історія містобудування й архітектури, яка далеко не в останню чергу цікавить регіоналістику.

Помітний прогрес у галузі історико-географічних досліджень, який припадає на 60–90-ті рр. ХХ ст., вилився у появу в історичній географії трьох напрямів – історичного, географічного та комплексного синтезуючого. Основи історичного напрямку, в рамках якого історична географія розглядається як галузь історичних знань, в СРСР заклалися працями В. Яцунського, Б. Рибаківа, В. Ніконова, В. Кабузана, І. Шаскольського та інших вчених. І. Шаскольський виділяв в історичній географії такі напрями: історичну фізичну географію, історичну географію населення, історичну етнічну географію, історичну географію міст і сільських поселень, історичну топографію міст, історичну економічну географію, історичну політичну географію⁴⁶. Л. Гольденберг визначав історичну географію як історичну дисципліну, що вивчає «історико-економічну (населення і господарство) і історико-політичну географію минулого людства у зв'язку з фізико-географічною обстановкою»⁴⁷.

Природно, що в рамках цього напрямку проблеми історико-географічного районування зайняли одне з пріоритетних місць. Поряд з економіко-географічним підходом до проблеми районування, про який йшлося вище, пропонувалися також історико-етнографічні, коли в основу районування кладуться господарсько-культурні типи. В. Жекулін вважав вищим типом районування історико-географічну область – територію, що відрізняється спільністю історичного розвитку і певними господарсько-культурними особливостями. В середині історико-географічних районів він виділяв мікрорайони, що формувалися навколо господарсько-культурних центрів і були своєрідними «ядрами» освоєння і розвитку даної території⁴⁸.

В рамках другого, *географічного* напрямку історичної географії значного розвитку набуло історичне ландшафтознавство, яке концентрує увагу на природно-антропогенному розвитку ландшафтів від початку господарської діяльності людини до сучасності, займаючись поміж іншим обґрунтуванням принципів історико-ландшафтного районування. Плідним виявився закладений працями В. Жекуліна діахронічний аналіз історико-ландшафтних зрізів. Історична інформаційна система ландшафтознавства створює широкий простір для антропогенно-ландшафтних реконструкцій. Вона складається з інформаційних блоків (описових, актових, статистичних, кадастрових, картографічних тощо), які дають уявлення про характер природокористування в певному регіоні, населені пункти, шляхи сполучення, демографічні ситуації на різних, порівняно близьких до сучасності, етапах. В міру віддалення від сучасності, коли інформативність історичних документів зменшується, зростає роль археологічної, етнологічної, лінгвістичної інформаційних систем.

Представники третього напрямку в історичній географії характеризують її як «комплексну синтезуючу науку (або систему наук), яка розвивається у зоні контактів класів соціальних, природничих і технічних наук, на стику систем історичних, економічних і географічних наук, фізико-географічного і економіко-географічного циклів систем географічних наук». За Л. Воропай, об'єктом дослідження в історичній географії є фактори й закономірності диференціації і розвитку географічної оболонки планети, процеси її трансформації під впливом суспільства у геоекоосфері. Роботи, здійснювані впродовж багатьох років у цьому напрямку вченими Чернівецького університету на територіях Північної Буковини і Поділля, дали змогу визначити й дослідити систему «історичних зрізів» – періодів найбільш інтенсивної взаємодії природних, соціальних і економічних процесів у цьому регіоні, зіставити ритмограми розвитку природних і соціально-економічних процесів, створити карту географічної структури регіону⁴⁹.

Проміжне становище історичної географії між історією і географією створює широкі можливості для зближення дослідницьких методів гуманітарних і природничих наук і для їх взаємопроникнення. На здатність історичної географії виконувати інтегративні функції «зв'язування» концепцій, методів різних наук в єдину систему пізнання і розробки на цій основі наукових принципів історико-географічного районування та прогнозування звертають увагу Л. Воропай, В. Коржик та М. Куниця⁵⁰. Спеціалізація «не за науками, а за проблемами» (В. Вернадський) передбачає синтез знань, методів, засобів, професійних навичок представників різних наукових дисциплін; очевидно, що саме їй належить майбутнє. Діахронно-генетичні характеристики регіонів, які пропонує історична географія, дають змогу простежити тенденції їх розвитку на протязі тривалих історичних періодів, дослідити інерційність еволюції і наступність у природокористуванні. Історичні

атласи й карти відображають процес освоєння території наочніше, ніж це можна зробити шляхом навіть докладних описань.

Історична регіоналістика сьогодні уже має власне, чітко визначене предметне поле і розробляється засобами цілого ряду суміжних дисциплін – історії, історичної і соціально-економічної географії, етнології, культурології, соціолінгвістики тощо. Проте, внаслідок недостатнього теоретичного і методологічного обґрунтування, вона донедавна була неспроможна зайняти належну їй по праву нішу в системі соціогуманітарного знання. Нині її межі виразно вимальовуються на перетині теорії районування (що органічно включає методологію і методики дослідження регіональної специфічності) з історичною регіоналістикою (як системою пізнання процесів і факторів районування) та регіонознавством (як частиною країнознавства). Спираючись, з одного боку, на спадщину державознавства, історичної географії, «антикварного» напряму і «обласництва» в історіографії, а з другого – на напрацювання західної і радянської «регіональної науки» ХХ ст., історична регіоналістика освоює власний науковий простір на основі збагачення здобутками «семіотики культурного простору», ландшафтознавства, археології тощо. На черзі – завдання належним чином вписати її в ту систему регіональної науки, яка створюється в Україні переважно зусиллями географів та економістів.

Здатність української регіоналістики здолати упередженість старих підходів і зайняти належне їй місце в арсеналі соціогуманітарного знання вирішальною мірою залежатиме від освоєння нею сучасних дослідницьких методів і засобів накопичення і використання інформації. Створення електронних баз даних, здатних стати динамічними моделями історії регіонів, – завдання, фундамент для якого треба закладати вже сьогодні. Без електронних носіїв інформації, банків даних, скоординованих дослідницьких програм ніякий поступ у цій сфері неможливий.

¹ Шевченко Ф.П. Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення // Укр. іст. журн. – 1970. – № 4. – С. 31–40.

² <http://teory.narod.ru.history.htm>.

³ Птолемей К. Руководство по географии // Античная география (сост. М.С.Боднарський). – М., 1953.

⁴ Докладніше див.: Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998. – С. 95–101.

⁵ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.-Л., 1938. – С. 48–95.

⁶ Гваньїні О. Хроніка Руської землі // Всесвіт. – 2000. – № 11–12. – С. 127–136.

⁷ Пащенко В.М. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. – К., 2000. – С. 63.

⁸ Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1996. – С. 183–184.

⁹ Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. – К., 2000. – С. 64.

¹⁰ Перковський А. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII в. // Проблемы исторической демографии СССР. Сб. науч. трудов. – К., 1988. – С. 64.

¹¹ Див.: Романчук С.П. Историчне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. – К., 1998. – С. 9.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – Т. 1. – К., 1991. – С. 550.

¹³ Берг Л.С. Номогенез. – Пгр., 1922. – С. 180-181.

¹⁴ Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. – М., 1966. – С. 656.

¹⁵ Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Максимов Г.Н., Носонов А.М. География, региональные исследования и региональная наука // Регионоведение (Саранск). – 2000. – № 3-4. – С. 143.

¹⁶ Маслаков В.В., Зубков К.П., Пленкин Ю.И. Модель региона-квазикорпорации // Регион: экономика и социология (Екатеринбург). – 2000. – № 2. – С. 25.

¹⁷ Поросенков Ю.В., Поросенкова Н.И. История и методология географии. – Воронеж, 1991. – С. 100-102.

¹⁸ Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. – М., 1976. – С. 264, 291.

¹⁹ Там же. – С. 275.

²⁰ Ландабасо А.И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования // Регионы и регионализм в странах Запада и России. – М., 2001. – С. 92-94.

²¹ Докладніше див.: Соловьев Э.Г. Геополитика как профессия и как научная дисциплина: перспективы эволюции в современной России // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2003. – № 2. – С. 17-27.

²² Поросенков Ю.В., Поросенкова Н.И. История и методология географии. – С. 158.

²³ Кизима В. Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання // Вісник НАН України. – 2001. – № 5. – С. 13-25.

²⁴ Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – К., 1887; Багалій Д.И. История Северской земли до половины XIV ст. – К., 1882; Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. – Одесса, 1895; Ляскоронский В.В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. – К., 1897 (2-е вид. – 1903); Молчановский Н.И. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885; Грушевський М. История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века. – К., 1891.

²⁵ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. – Х., 1999. – С. 75.

²⁶ Не торкаємося тут питання про сутність міфологізації цієї ідеї, яка виявилася в характеристиках полян, сіверян, дулібів та інших племен Давньої Русі як «українських», а також у тезі М.Грушевського про те, що ще в IV ст., «на порозі історичного життя нашого народу» стрілися «дві великі творчі сили» – народність і територія. Про «стандартні кліше» цього національного міфу див.: Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm>.

²⁷ Історія Академії Наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 201.

²⁸ НБУВ. ІР. – Ф. Х. – Спр. 2804.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – Спр. 1685.

- ³¹ Там само. – Спр. 4485.
- ³² Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – Х.-К., 1926. – С. VIII.
- ³³ Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 116.
- ³⁴ Грушевський М. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4, 1–4. – С. 55; Див. також: Записка академіка М.Грушевського: з приводу висновків чистки апарату ВУАН // Старожитності. – 1991. – Ч. 7. – С. 6.
- ³⁵ Докладніше див.: Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. – К., 2003. – С. 78.
- ³⁶ Узагальнений аналіз здобутків української регіоналістики й історичного краєзнавства за роки незалежності див.: Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 209–228.
- ³⁷ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття. – К., 1997. – С. 8–13.
- ³⁸ Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.
- ³⁹ Регионы Украины. Поиск стратегии оптимального развития. – Х., 1994; Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997; Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1996; Заставний Ф. Географія України: У 2 кн. – Львів, 1994; Заставний Ф. Українські етнічні землі. – Львів, 1993; Соціально-економічна географія України. Навч. посібник / За ред. О. Шабля. Вид. 2-е. – Львів, 2000; Дністрянський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992; Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000.
- ⁴⁰ Історія української географії. – Вип. 1. – Львів, 2000; Жуванський Я.І. Історія географії в Україні: навч. посібник. – Львів, 1997.
- ⁴¹ Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. – К., 1998; Пащенко В.М. Методологія постнекласичного ландшафтознавства. – К., 1999.
- ⁴² Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. – К., 2000; Історія української географії і картографії. Матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження проф. В.Кубійовича. – Тернопіль, 1995.
- ⁴³ Орешина М.А. Регион как объект социально-гуманитарных исследований. – С. 150–151.
- ⁴⁴ Топчиев А.Г. Геоэкология. Географические основы природопользования. – Одесса, 1996.
- ⁴⁵ Сминтина О.В. Економічні основи відтворення регіональної історії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 167–171.
- ⁴⁶ Шаскольский И.П. Историческая география // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1968. – С. 97–98.
- ⁴⁷ Цит. за: Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – Ленинград, 1982. – С. 12.
- ⁴⁸ Там же. – С. 93–94.
- ⁴⁹ Воронай Л.И. Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М., 1981. – С. 30–41.
- ⁵⁰ Воронай Л.І., Коржик В.П., Куниця М.М. Історична географія: об'єкт, цілі, функції, проблеми // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки) . – К., 1994. – С. 42–43.